

A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél

I. A görög volt a legrégebb európai nép, amely megkísérelte, hogy nyelvét leírja, nyelvtanát összefoglalja. Döntő jelentőségűvé lett ez a kísérlet mind az egész nyelvtanirodalom, mind pedig az újkori nyelvtudomány szempontjából, különösen Nagy Sándor (i. e. 356–323) után, az ún. hellenisztikus korban. Ezen a téren is érvényesült — mint sok más területen — az alexandriai tudósok rendszerező munkássága.

De korábbi keletű ennél az az érdeklődés, amely a nyelv problémái felé fordul. Ezt mutatja pl. már az i. e. V. században Hérodotosz elbeszélése (II, 2) Pszammétikhosz egyiptomi királyról, aki azt akarta volna megtudni, hogy „melyik a legrégebb nyelv”. Ézért ez a király — mint Hérodotosz elmondja — két újszülött gyermeket emberi környezetből kiszakítva neveltetett. Kíváncsi volt ugyanis arra: milyen nyelven szólnának meg a gyerekek akkor, ha nem felnőttektől tanulják a beszédet, hanem maguktól kell megteremteniök nyelvüket. A gyermekek pedig Hérodotosznál maguktól a fríg nyelvre jönnek rá. — A mese ideológiai háttere nyilván az az elgondolás, hogy a nyelv természetes képződmény, ha később a használatban el is torzul és ha így létre is jönnek az „egyetlen helyes” nyelvből az egymástól eltérő beszélt nyelvek. De a dolgok neve — e szerint az elképzelés szerint — mégis lényegükből következnek, és erre a gyerekek maguktól is rájöhetnek — ha nem tanulnak az előttük járó felnőttektől valami mást. — Megtaláljuk ezt a gondolatot a IV. században Platónnál is. A *Kratülosz* című dialógus éppen azt a kérdést tárgyalja: természettől van-e a dolgoknak „helyes, igazi” nevük, vagy pusztán a konvenciótól függ-e az, hogy mit hogyan nevezünk el? Ez a platóni dialógus fontos forrásunk arra is, milyen nagy szerepe volt a szofisták tanításaiban a nyelvi problémák boncolgatásának. Ezt folytatta — mint majd később látni fogjuk — többek között Arisztotelész.

A görögök legrégebb jelentős hozzájárulása a nyelvtudomány kialakításához mégis az volt, hogy a föníciai írásjegyek fölhasználásával megteremtették saját ábécéjüket és betűírásukat. A föníciai írásnak nem voltak jegyei a magánhangzók jelölésére; ez még többé-kevésbé szótagírás volt. A görögök viszont azért, hogy öt föníciai mássalhangzójeget magánhangzók jelölésére foglaltak le, a világ első népe lettek, amely teljes betűírást alakított ki. A görög ábécé létrejött az i. e. VIII. század közepére, az ún. késő geometrikus periódusra datálható. Mai tudásunk szerint az

Égei-tenger keleti szigetein olyan kétnyelvű görögök körében kezdődött el ez a folyamat, akik egyformán tudtak görögül és sémi nyelven.¹ A görög betűírás kialakítása javára vált más népeknek is. Julius Caesar korában (i. e. 100–44) a kelta nyelvű gallok a görög ábécét használták. De a görög-ből alakultak ki már korábban az itáliai törzsek írásai, közöttük a latiné is, amely később az európai népek nagy többségének az írása lett. Görög eredetű a szlávok és a koptok ábécéje. Sőt, kölcsönzött a görögből kiegészítő jegyeket még a szírek írása is.

Írásbeli rögzítés nem lehetséges — különösen akkor nem lehetséges, ha ún. teljes betűírásról van szó — bizonyos fokú előzetes hangmegfigyelés nélkül. Ezért járt együtt a görögöknél az elemi írás-olvasás tanítása némi egyszerű hangtannal. Ugyanakkor viszont fejlettebb hangtan csak az írásbeli rögzítés általánossá válása után bontakozhat ki. Csak akkor gondolhatnak a hangok behatóbb tárgyalására, amikor annyira megszokták már a hangoknak és a hangok jeleinek (a betűknek) összekapcsolását, hogy a kettőt jóformán már nem is tudnák elválasztani egymástól. Az írásbeliség tehát lehetővé tette magának a nyelvnek a leírását is.

A görög nyelvtudomány: *grammatika*. A név maga elválaszthatatlan az írásjegyeknek a nevéből: *τὸ γράμμα*. A görög gyerek az iskolában a betűket tanulta: *ta grammata*. Ez volt az írás és olvasás neve. Ugyanígy a *tanító* leggyakoribb megjelölése: *grammatistész*. — De jelentett a *grammatika* (már az i. e. V. században) egy bizonyos tudományos igényű *hangtan*-t is, amelybe beletartozott mind a nyelv fiziológiájának, mind pedig a hangsúlynak a tárgyalása, a metrikával és a zenével kapcsolatban. Ezért dicsekedhetik Platón *Hippiasz* című dialógusában a szofista azzal, hogy ő egyformán ért mind a hangokhoz, mind pedig a ritmus és a harmónia tanához. A *grammatika* szó régebbi, egyszerűbb jelentésének végleges megváltoztatása az igényesebb értelemre az i. e. III. század első felében Praxiphanésznek, Theophrasztoz egyik tanítványának fellépésével kapcsolatban mehetett végbe.

Az iskolai írás-olvasás tanítása mellett, illetőleg ezzel párhuzamosan a költőkkel való foglalkozás — különösen Homérosz filológiai jellegű magyarázata — szintén alkalmat adott a nyelvtudomány kibontakozására, azaz a nyelv leírására. Persze, az ismert Homérosz-specialista, Arisztarkhosz (az i. e. II. században) még korántsem arra törekedett, hogy szabályszerű nyelvtant írjon, hogy összeállítsa a görög nyelv nyelvtani rendszerét. Ő igazában csak a „helyes” nyelvhasználatot, a nyelvi formák „helyes” képzését szerette volna rögzíteni. Arra nézve, hogy mi a „helyes”, az ő számára a korabeli műveltek nyelvhasználata volt az irányadó. Ezt tartva szem előtt regisztrálta a homéroszi nyelvhasználat és a nyelvjárások eltéréseit.

A legtöbbit a filozófusok tették azért, hogy a nyelvtan, a *grammatika* lassanként mint önálló tudomány bontakozhassék ki. A Szókratész (i. e. 469–399) előtti időkben, úgy látszik, több különböző elmélet igyekezett megmagyarázni a nyelv lényegét és történeti kibontakozását. A későbbi szerzőknél is gyakran fölbukkanó kérdések, hogy vajon a természet vagy a konvenció, az analógia vagy az anomália-e a jelentősebb a nyelv alakulása szempontjából, már mind meglehettek a Szókratész előtti kor-

¹ Jeffery, Lilian: *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford, 1961.

ban, a szofistáknál. Erre vall Platón föntebb is említett dialógusának, a *Kratülosz*-nak számos részlete. Szinte megkísérelhetnénk, hogy a grammatika keletkezését és kibontakozását a görög filozófiatörténet alapján vázoljuk. Különösen sokat tettek a nyelvtan kiépítéséért az Arisztotelész utáni időkben a sztoikusok, akiknek érdemeit a nyelvtudománnyal kapcsolatban bizonyos mértékig összehasonlíthatjuk azokkal az érdemekkel, amelyeket a párhuzamosan kibontakozó *logika* fejlesztésével szereztek. A két tudományág — a grammatika és a logika — az ókorban még közelebb álltak egymáshoz, mint manapság. A következőkben mindenekelőtt arra kívánok rámutatni: a nyelvleírás milyen részletproblémái filozófiai eredetűek.

Ami pl. a *hangtan*-t illeti, már Arisztotelész (384—322) megkülönbözteti a hangot, különösen az emberi hangot (*φωνή*) a pusztza *zörej*-től. Mint Arisztotelész mondja: a *magánhangzók*-at (görögül ez is: *φωναί*, latinul: *vocales*) a gége vagy a gégefő bocsátja ki (a gége görögül: *λάρυγξ*, vö. „laringálisok”; a gégefő inkább: *φάρυγξ*). A *mássalhangzók*-at a görög terminológia mint „nem hangzókat” (*ἄφωνα*) jelölte meg; ezeket az utóbbiakat a nyelv (*γλῶττα*), az ajkak (*τὰ χεῖλη*) és a fogak (*ὀδόντες*) segítségével képezzük.² Ilyen régi hagyományokra vezethető vissza az, hogy pl. a nyelv később az orvos Galénosznál (aki i. sz. 131-ben született és a III. század elején halt meg) olyasmit olvasunk, hogy a tüdőből kibocsátott „lehelet a gégefő porcaiba ütközve lesz hanggá”;³ vagy hogy Seneca (i. e. 54—i. sz. 39) ugyanezt a megfigyelést rétori pátozzsal így fogalmazza meg: „*quid enim est vox, nisi intentio aeris . . . linguae formata percussu*”) = mert ugyan mi egyéb a hang, ha nem a levegő megfeszülése . . . amelyet nyelvünk formál?”⁴ — Korán rájöttek arra is, hogy az állati hang csak „spontán reakálás” valamire, az emberi hang viszont *tagolt* (artikulált) valami, amit az értelem bocsát ki (*ἔνασθρος καὶ ἀπὸ διανοίας ἐκπεμπομένη*). Az emberi hang éppen azért „betűkkel is jelölhető” (mint görögül mondják: *ἔγγράμματος*; latinul: *litteralis* vagy *scriptilis*), mert artikulált.

Úgy látszik, már Arisztotelész korában, tehát már az i. e. IV. században ugyanúgy írták le és osztályozták az egyes hangokat, mint a későbbi szakirodalomban. Ezért találkozunk Arisztotelésznél — hangokkal kapcsolatban — ezzel a kifejezéssel: *δασειαι* ('*sűrűk*'); ezen ő éppen úgy az *aspiratá*-kat érti, mint a későbbi szakirodalom; ugyanúgy *ψιλαί* ('*csupaszok*') nála a *spiritus asper* nélkül ejtett *tenuis*-ok és *mediá*-k neve. Tehát már Arisztotelésznél megvan úgyszólván az egész későbbi hellenisztikus kori hangtan terminológiája. — Ha viszont a *hangsúly* problémáit érinti, akkor olyan zeneelméleti eredetű kifejezéseket használ, mint *ὄξύ* ('*éles*'), illetőleg: '*magas*') és *βαρύ* ('*súlyos*'), illetőleg: '*mély*' vagy '*tompa*') hang. Ezeket a kifejezéseket ugyanebben az értelemben a későbbi nyelvtanirodalom is megtartotta.

Arisztotelész írásából látjuk azt is, hogy a nyelv kutatásának egyik igen fontos szempontja, a *szófajok* (*beszédrészek*, illetőleg *mondatrészek*) megkülönböztetése tulajdonképpen a logikai elemzésből indult ki. Az embernek az a benyomása, mintha Arisztotelész nem ismert volna még csak három fontos beszédrészt: *ὀνόματα* = '*nevek*', *ῥήματα* = '*igék*' és

² Aristoteles: *Histor. animal.* IV, 9.

³ Galenus: *De Hipp. et Plat.* II, 233 (Kühn kiadása.)

⁴ Seneca: *Quaest. nat.* II, 6.

σύνδεσμοι = 'kapcsoló szók'. Mindenesetre érdemes lesz rámutatni arra, hogyan kezdődhetett el a szófajok osztályozásának munkája már valamikor Arisztotelész előtt.

Arisztotelész mindenekelőtt megkülönböztette a névszó-t, ὄνομα (főnév vagy: 'megnevező szó') és az igé-t; az utóbbi nála: ῥῆμα. Kettős példája erre egyrészt a névszó: ὑγίεια (= 'az egészség'), másrészt pedig az ezzel rokon ige: ὑγιαίνει (= 'ő egészséges'). Ezen a kettőn világítja meg azt a gondolatot, hogy a névszó mint a legegyszerűbb nyelvi forma csak megjelöli a szóban forgó dolgot (ἡ ὑγίεια = 'az egészség'). Ezzel szemben viszont a megfelelő ige (ῥῆμα): ὑγιαίνει = 'ő egészséges' (egyes szám harmadik személy) még valamit hozzáad az előbbi jelentéshez. Ha ti. a megnevezett ige egyes szám harmadik személyét használja valaki, akkor az a másik ember, aki a beszédet hallgatja, rögtön tudja azt is, hogy a névszóval megjelölt dolog (ἡ ὑγίεια = 'az egészség') a jelenre vonatkozik: προσσημαίνει . . . τὸ νῦν ὑπάρχειν.⁵

Úgy látszik, az a tény, hogy az ige időbeliségét is kifejezi, korai és fontosnak tartott fölismerés volt. Azért találkozunk olyan sokszor éppen ezzel a példával az ókori grammatikusoknál. Mint a római Varro (i. e. 116–28) írja: ha valaki a *lego* ('olvasni', 'fölszedni') ige praesens perfectumát használja: *legi*, akkor a másik ember, aki ezt hallja, rögtön tudja, hogy ez ugyanazt jelenti, mint a másik alak (*lego*), de a történet nem ugyanabban az időben folyik le, mint amikor hallja.⁶

Érdemes lesz itt emlékeztetni arra, hogy a görög filozófusoknak és grammatikusoknak az ige időbeliségére vonatkozó fölismerése kifejezésre jutott abban is, hogy latinul ennek a szófajnak a neve: *verbum temporale* lett (pl. Varrónál: VIII, 13, vagy IX, 95). Ma is továbbél ennek a latin terminus technicusnak az emléke a német *Zeitwort* megjelölésben.

A névszók és az ige között megfigyelhető lényeges különbség — hogy ti. csak az ige fejez ki időbeliséget, de nem képes erre a névszó — arra is használható szempont lett, hogy eszerint osztályozzuk a szófajokat. Bár — mint láttuk — Arisztotelész kiemeli az igék időbeliségét, nem mutatható ki műveiből, hogy az igék időbelisége már az ő korában egyszersmind a szófajok osztályozásának is szempontja lett volna. Lehet, hogy ezt a szempontot csak később érvényesítették a sztoikusok. Az egyszerűség kedvéért az osztályozást a római Varro összefoglalása nyomán ismeretem.⁷

Varro ugyanis kiemeli, hogy az ún. *hajtogatás*-nak — latinul: *declinatus*, amit magyarra általában a *ragozás* szóval szoktak fordítani — négy külön-

⁵ Aristoteles: *Herm.* c. 4.

⁶ M. Terentii Varronis *De lingua latina* (kiad. G. Goetz és F. Schoell) VIII, 1: „ . . . eadem dici et non eodem tempore factum esse . . . ”

⁷ Bár ez a dolgozat a görög nyelvtani rendszer kialakulásával foglalkozik, nem lehet elvi akadálya annak, hogy példáinkat alkalomadtán annak a Varrónak a művéből vegyük, aki a latin nyelvtani rendszert tárgyalja. Varro ti. igazában a görög nyelvtan kategóriáit alkalmazta jól-rosszul a latinra. A dolgozat szövegében interpretált Varro-részlet eredetiben így hangzik: „Cum verborum declinatum genera sunt quattuor: unum quod tempora adsignificat, ut ab *lego*: *legis*, *leges*; alterum quod casus habet neque tempora adsignificat, ut ab *lego*: *lectio* et *lector*; tertium quod habet utrumque et tempora et casus, ut ab *lego*: *legens*, *lector*; quartum quod neutrum habet, ut ab *lego*: *lecte*, *lectissime* . . . ”

böző formája van; a négy forma egyszersmind négy különböző szófajnak felel meg. Majd így kezdi felsorolását:

Az első az a hajtogatási forma, amely az időket fejezi ki, de nem ismeri az *eset*-eket (*casus*, mint *genitivus*, *dativus* stb.). Nem kétséges, hogy az *igeragozásra*, a konjugációra gondol, amint ezt példái mutatják: *leges* (futurum, egyes 2. személy: 'olvasni fogsz') és *lege* (imperativus: 'olvass'); mind a kettő a *lego*, *legere* ('olvasni', 'fölszedni') igéből.

A második hajtogatási forma Varrónál a *névragozás*, illetőleg pontosabban: a főnevek és melléknevek ragozása, deklinációja, amely ismeri ugyan az *eset*-eket (*casus*), de nem különbözteti meg az időbeli állapotokat. Varro két példája erre: *lectio* ('az olvasás') és *lector* ('az olvasó').

A harmadik a melléknévi igenevek (participiumok) hajtogatása. Ez ti. annyiban különbözik a közönséges névragozástól, a deklinációtól, hogy nemcsak az eseteket ismeri, hanem egyszersmind az időt is kifejezésre juttatja; mint Varro példái mutatják: *lecturus* 'olvasni készülő' (participium instans, nominativus) és *legens*, 'olvasó', 'aki olvas' (participium imperfectum).

Végül mint negyedik hajtogatási formára a melléknevekből képzett határozószókra, *adverbium*-okra utal Varro, pl. *lecte* és *lectissime* a *lectus* és *lectissimus* melléknevekből. Ezekre ti. az jellemző, hogy sem eseteik nincsenek, sem az időt nem fejezik ki.

Látjuk tehát, hogy abban az időben, amikor úgy beszéltek a négyféle „declinatus”-ról, mint az a Varro-szöveg, amelynek gondolatmenetét itt vázoltuk, még nem különböztették meg a *ragozás*-t és a *szóképzés*-t. Mind a kettő egyformán „deklinálás”, „hajtogatás” volt. Mégis, az a tény, hogy igyekeztek különbséget tenni a deklinálás különböző funkciói között, fontos lépés lehetett a görög nyelv leírásának kibontakozásában. Csak arról nem szabad megfeledkeznünk, hogy igazában nagyon keveset tudunk arról a bizonyára több fázisban lezajlott folyamatról, amelynek során ilyen felismerésre eljutottak. A helyett a történeti folyamat helyett, amely föltehetően lépésről lépésre tette tudatossá a nyelvtan tényeit és amellyel párhuzamosan a görögök nyilván grammatikai rendszerüket is kiépítették, csak magukat az eredményeket regisztrálhatjuk. Mindenesetre az a körülmény, hogy a görögök grammatikai terminológiája egyáltalán nem egységes — sőt helyenként ellentmondásos —, arra vall, hogy a fejlődés valószínűleg több szakaszban zajlott le, az eredmények pedig feltehetően több különböző iskolának köszönhetőek. Vegyük pl. még egyszer szemügyre azt a Varro-szöveget, amelynek parafrázisát az előbb bemutattuk.

A római grammatikus itt a „hajtogatás” fogalmát a latin *declinatus* szóval jelöli. Látható, hogy ez a terminus a görög *κλίσις*, illetőleg *ἑγκλισις* latinositott formája. Elsőnek az tűnik föl, hogy ez a kifejezés nem jelöli okvetlenül a *névszók* „deklinációját”. Varro első példái az *igeragozás*-ra utalnak, tehát arra, amit mi éppen latin nyelvi tanulmányaink során a másik grammatikai szakkifejezéssel, a *konjugáció* szóval szoktunk jelölni. Igaz, a második és harmadik helyen Varro *declinatus*-a már ugyanaz, mint amit mi is deklinációnak mondunk. Az utolsó helyen viszont — ha jól értjük a szöveget — a *declinatus*-szóképzés: *dilectissime* adverbium a *dilectissimus* adjektívumból. (Bár nincs kizárva az sem, hogy Varro nem az adverbiumra, hanem az alakilag ezzel megegyező vocativusra gondolt!)

Egy másik alkalommal meghatározza Varro a *deklináció* fogalmát, hajtogatásnak nevezvén mind azt, amikor új szót vezetünk le valamely tőszóból — a tőszavak neve nála: *verba primigenia*, az új szavaké pedig: *verba declinata* —, akár pedig azt, amikor a szó végződésének megváltoztatásával módosítjuk mondatbeli szerepét.⁸

De érdemes lesz itt megemlíteni azt is, hogy Varrónál találkozunk a „deklinációnak” egy másik fajta, ugyancsak négyes megkülönböztetésével is. A felosztás azonban ezúttal már nem abból indul ki, hogy eseteket (*casus*) ad-e meg a deklináció vagy az időbeliséget tünteti-e föl. Ezen a másik helyen ti. Varro a következőképpen osztályoz.⁹

I. Egyfajta hajtogatás az, amikor valamely adott szóból egy másik szót képezünk. Így lesz pl. az *equus* ('ló') főnévből egy másik főnév: *equile* ('lóistálló').

II. Egy másik fajta hajtogatás az, amit mi is deklinációnak nevezünk, amikor ti. a végződés megváltoztatásával módosítjuk a névszó szerepét a mondatban; az *equus* alanyesetből (nominativus) hajtogatással lesz pl. *equum* tárgyeset (accusativus). Varro ezt mint „esetképző deklinálást” jelöli meg: *genus casuale declinationis*.

III. A harmadik fajta *genus declinationis* a melléknév fokozása; amiképpen pl. a középfokú melléknév *albius* ('fehérebb') lesz az alapfokúból: *album* ('fehér').

IV. Mint negyedik fajta deklinálást a kicsinyítő szóképzést jelöli meg: *cistula* ('ládika') a *cista* ('láda') szóból. — E két utóbbi fajtája a hajtogatásnak — a III. és a IV. — nyilván mint logikai antitézis került egymás mellé.

Látjuk tehát, hogy a *declinare*, *declinatio* és *declinatus* szavak — jóllehet lépten-nyomon használt szakkifejezései a nyelvtanirodalomnak —, jelentésükben, legalábbis Varro korában még nem szilárdultak meg. Érvényes ez azokra a görög nyelvtani megjelölésekre is — *κλίσις* és *ἔγκλισις* — amelyekből Varro latin terminusait levezették. Bár ezeket a görög megjelöléseket leggyakrabban a névszók ragozásával kapcsolatban használják — a névszók ragozásának szabályai görögül: *κανόνες περὶ κλίσεως ὀνομάτων* —, *ἔγκλισις* —, a neve néha az igemódok képzésének is.

Szinte az a benyomásunk, mintha az ókori grammatikusok (vagy filozófusok) kezdetben csak arra lettek volna figyelmesek, hogy a szavak használat közben megváltoztatják végződésüket, és ugyanakkor ez a változás mégsem változtatja meg — vagy legalábbis nem mindig változtatja meg gyökeresen — a szó jelentését, inkább csak módosítja szerepét abban, amit a beszélő mond. A szavak hangalakján végbement változásokat a görög nyelvtanírók általában úgy foglalták össze, mint *τὰ πάθη τῆς φωνῆς* (tulajdonképpen mindaz, ami a hanggal történt). Az, hogy e változásnak mi volt a funkciója, már egy további kérdés volt. Később mindenestre megkülönböztették az eredeti formát (prótotypon = *πρωτότυπον* és a levezetett alakot: *παράγωγον* = *παράγωγόν*. „Levezetett alak” volt kezdet-

⁸ Ebben az értelemben írja Varro (X, 76): „Declinatio est, cum ex verbo in verbum [szóképzés!], aut ex verbi discrimine ut transeat mens [a szó mondatbeli szerepének megváltozása], vocis commutatio fit aliqua.”

⁹ VIII, 52: „declinationum genera sunt quattuor: unum nominandi, ut ab *equo* *quile*; alterum casuale, ut ab *equo* *equom*; tertium augendi, ut ab *albo* *albius*; quartum minuendi ut a *cista* *cistula*.”

ben minden szó, amelyről meg tudták állapítani, hogy valamely másik szónak a továbbképzése vagy módosulása. De mindenesetre érdekes az, hogy még akkor is, amikor már éles különbséget tettek a *ragozás* és a *szóképzés* között, még mindig nem volt fontos, hogy ugyanilyen határozottan megkülönböztessék a *névragozás*-t és az *igeragozás*-t. Nemcsak a „hajtogatás”, a „deklinálás” megjelölése volt alkalmazható mind a névszókra, mind az igékre, hanem ugyanígy az a másik terminus, amely később az igeragozásra specializálódott — a *συνυλία*, latinul: *conjugatio* —, használható volt a névragozással kapcsolatban is.

Történeti szempontból érdekes annak a nyelvtani szakkifejezésnek a sorsa, amelyből a latinban később *casus* ('eset') lett. Az eredeti görög kifejezés — amelynek latin fordítása a *casus* — *πίπτεις* volt a *πίπτειν* ('leesni') igéből. Arisztotelész ókori magyarázói segítenek megérteni ezt a kifejezést. Szerintük ugyanis a *πίπτεις* ('az eset') valami *általánosnak a megvalósulása adott speciális körülmények között*. Azok a grammatikusok, akik ezt a szakkifejezést megteremtették, a *leeső tárgy*-ra gondoltak. A tárgy maga, amely leesik, ugyanaz marad esés közben és esés után is, de mint-hogy a körülményektől függően egyenesen, előre, hátra, jobbra vagy balra *esik*, az esés hatása különböző lehet. Így változtatja alakját (és hatását!) *esése* szerint a mondatban használt szó.

A későbbi nyelvtanirodalom csak a névszók ragozásával, a deklinációkkal kapcsolatban beszélt *eset*-ekről (*πίπτεις* = *casus*); ezek nagyjából ugyanazok voltak, amelyek a késő antik hagyomány nyomán bekerültek a mi nyelvtanainkba is, tehát: *nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus* stb. Korábban azonban ugyanígy beszéltek az igeragozás eseteiről (*πίπτεις τοῦ ὀνόματος*) is. Arisztotelész szerint pl. ilyenek voltak egy-egy igének a múlt és jövő ideje. Sőt, *eset*-nek nevezte Arisztotelész a participiumot és néha még az adverbiumot is.¹⁰ Ugyanakkor viszont Arisztotelész hangsúlyozta, hogy a névszónak az a formája, amelyet a grammatikusok mint *κλήσις*-t tartottak számon — a latinban: *nominativus* = 'megnevező eset' — tulajdonképpen *nem* eset.¹¹ Mint kifejtette: *κλήσις* ('megnevezés') a *névszó* (= *ὄνομα*), amennyiben ez csak a dolgok nevét adja meg; 'eset' (*πίπτεις*) viszont ugyanez akkor, amikor a mondat fölépítésében valahogy másképp *esik* (*εἰ πως ἄλλως πίπτει τοῦνομα κατὰ τὴν πρότασιν*). Később merült föl ezzel kapcsolatban a szakirodalomban a *független eset* (*nominativus*) és a *függő eset* (az összes többi a nominativuson kívül) megkülönböztetése. — Tudomásunk szerint egyébként az alanyesetet, a nominativust a sztoikusok óta számítják a névragozás esetei közé. Ugyancsak a sztoikusok voltak azok, akik úgy döntöttek, hogy az igeformákra *nem* alkalmazható az *eset* megjelölés. Ettől kezdve alakult ki az a vélemény, hogy az „eset” olyan lényeges része a névragozásnak, hogy maga a *névszó* mint kategória úgy is körülírható, mint az a mondatrész, amelyre az esetképzés a jellemző: *ὄνομα ἐστὶ μέρος λόγου πτωτικόν*. Ezzel szemben viszont a *határozószó* (az adverbium) 'eset nélküli forma': *ἄπτωτον*, vagy 'nem deklinálható': *ἄκλιτον*.

Rendkívül tanulságos egyébként egyik-másik nyelvtani szakkifejezésnek az eredete. Az *eset* fogalmát, mint láttuk, a filozófiából vették át. De szár-

¹⁰ Aristoteles: *Herm.* c. 3, p. 16, b. 17.

¹¹ Lásd különösen „*Analytica prior*” I, c. 36, p. 48, b. 41.

mazhatnak ilyen szakkifejezések más területről is. A sztoikus terminológia szerint pl. a cselekvő igék neve: *ὀρθά* ('egyenesek', azaz: 'állók'), a *szenvedőké* viszont: *ἕπτια* (= 'hanyatt fekvők'). Ezt a két kifejezést — „egyenesek” és „hanyatt fekvők” — a grammatikusok a gimnasztika, a birkózás nyelvéből vették át.¹²

2. A görög nyelvleírás, a nyelv tan mint tudomány teljes kibontakozását a hellenisztikus kor filozófiájában és filológiájában érte el. Legkorábbi — vagy legalábbis f e n n m a r a d t legkorábbi — összefoglalása egy *Dionüsziosz Thrax* nevű grammatikusnak a munkája. *Περὶ γραμματικῆς*. Dionüsziosz Thrax a híres Arisztarkhosznak volt a tanítványa és az i. e. II. század második felében működött. Rövid bevezetészerű összefoglalását össze szokták hasonlítani a híres görög matematikusnak, Euklidésznek *Elemek* című munkájával, amely utóbbi i. e. 300 körül keletkezett. Euklidész műve azonban — 13 eredeti könyv (a 14. és 15. könyv későbbi kiegészítés) — nemcsak sokkal terjedelmesebb, mint Dionüsziosz Thrax kis nyelvtana, hanem tudományos rangjában is messze fölötte áll ennek. Az összehasonlítás tulajdonképpen csak azért állja meg a helyét, mert — bár két különböző tudományról van szó (geometria és nyelv tan), és bár a két szerző szellemi fölkészültsége is erősen különböző — a két munka ugyanahhoz a műfajhoz tartozik. Mind a kettő egy-egy tudomány alapjainak összefoglalását tűzte ki céljául. A nyelvtudomány egyébként — vagy inkább csak szerényebb nevével: a *nyelvtan* —, éppen úgy, mint a többi szaktudomány is a hellenisztikus korban, a matematika példáját igyekezett követni. A matematika volt az első olyan szaktudomány, amely a filozófiából kiválva már az i. e. V. században megteremtette saját, önálló rendszerét. Később megpróbálták követni a matematikát rendszerük fölépítésében, szerkezetükben még olyan szaktudományok is, amelyek eredetileg a filozófiától függetlenül bontakoztak ki, pl. a történettudomány Polübiosznál. A görög nyelvtudomány a matematikának köszönhetette egyik legalapvetőbb fogalmát, az *analógia* gondolatát is, amely ti. egyáltalán lehetővé tette a nyelvi törvényszerűségek, rokon jelenségek megfigyelését, leírását. (Az *analógia* fogalmat — amely eredetileg „logoszonkénti egyenlőséget”, „arányosságot”, majd a geometriai idomok esetében „hasonlóságot” jelentett — még az i. e. VI. században teremtették meg a püthagoraszai kör matematikusai.¹³ A matematikusoktól vették át később ezt a fogalmat előbb a filozófusok, majd a grammatikusok.)

Dionüsziosz Thrax grammatikáját már az ókorban sokan magyarázták, kommentálták és kiegészítették. Hatása tehát szintén összehasonlítható a matematikus Euklidész alapvető munkájával. Igazában azonban ez a munka még száraz felsorolásnak is hiányos. A mai olvasó, ha meg akarja ismerni a görögök nyelvleírását, nem elégedhetik meg Dionüsziosz Thrax művével. Ki kell ezt egészítenie nemcsak későbbi forrásokból származó adatokkal, hanem néha olyasmivel is, aminek meglétéről már a korábbi időkből is tudunk. Dionüsziosz Thrax tehát nem tekinthető megbízhatónak még abból a szempontból sem, hogy mindazt összefoglalta volna, ami az ő korában már közismert kellett, hogy legyen.

¹² *Scholium in Dion. Thr.* p. 886.

¹³ Szabó, Árpád: *Anfänge der griechischen Mathematik*. Bp., 1969. 193 skk.

Mégis ez a nyelvtan a későbbi korokban az antik irodalom egyik legismertebb és legtöbbet olvasott műve volt. Nemcsak a görög nyelvtani összefoglalás példája és vezérfonala lett egészen az újkor elejéig, sőt tulajdonképpen a XVIII. század végéig, de mintaként fölhasználták más nyelvek leírásához is. Kimutathatók nyomai pl. a latinoknál. (Egyébként ez a dolgozat is fölhasználja Varro, a VI. századi Priscianus és más római grammatikusok műveit, amennyiben ezekkel megvilágítható a görög nyelvtani rendszer egy-egy részletkérdése.) Különben már az ókorban azzal kezdődött pl. a szír és az örmény nyelv grammatikai rendszerének leírása, hogy Dionüsziosz munkáját ezekre a nyelvekre alkalmazták.

Érdeemes lesz megemlíteni itt azt is, hogy mindaz, amit ma a gyerekek az európai rendszerű iskolákban *elemi nyelvtan* címen tanulnak — különösen ha valamelyik indoeurópai nyelvről van szó —, feltűnően rokon Dionüsziosz Thrax nyelvi rendszerével. Elég lesz talán megemlítenünk itt ennek az állításnak az igazolására öt, majdnem taláalomra kiragadott példát: (1) az egész nyelvi anyag tagolásában; (2) a névszók eseteinek felsorolásában; (3) a [grammatikai] nevek megkülönböztetésében; (4) az igeragozás személyeinek egymásutánjában; sőt, (5) szinte az egész nyelvtani terminológiában Dionüsziosz Thraxnak, illetőleg a régi görögöknek a példáját követjük. Ugyanakkor azonban forma szerint is csak nagyon kevés nyelvtani kifejezés maradt meg görögnek. A legtöbbet ti. időközben lefordították latinra. Görögnek inkább csak azok a kifejezések maradtak meg, amelyekre a latinban nem volt szükségük a grammatikusoknak, pl. *kraszisz*, *aorisztosz* stb. A legtöbb latin nyelvtani szakkifejezést tehát görögből fordították, méghozzá úgy, hogy a szakember latin formájukban is fölismerheti: a kialakuló görög nyelvi tudat emlékei ezek.

Előfordult egy-egy alkalommal az is, hogy félreértették, rosszul fordították latinra a görög nyelvtani szakkifejezést. A latin *accusativus* esetenév pl. könnyen azt a benyomást keltheti mintha valami *vádoló* esetről volna szó. Az eredeti görög kifejezés, *πῶσις αἰτιατική* úgy jellemezte ezt az esetet, mint amely megadja azt, akire vagy amire a cselekvés *áthat*. Mint-hogy azonban a megfelelő görög ige („aitiaomai”) azt is jelentette: *'vádolni'*, ezt az utóbbi értelmet fordították latinra. (Elősegítette egyébként ezt a félreértést az is, hogy már Dionüsziosz Thrax úgy jellemezte a *dativus*-t mint „barátságos” esetet, az *accusativus*-t pedig mint „ellenséges”-et.)

Nem tagadható azonban Dionüsziosz Thrax nyelvtani rendszerének két komoly hátránya.

(1) A görögök, amikor leírták nyelvtanukat, természetesen csak saját nyelvükre voltak tekintettel. Arra, hogy ezt más nyelvekkel összehasonlítsák, nem gondoltak. Kérdés tehát: mennyiben általánosítható ez a rendszer más nyelvekre?

(2) A grammatika összeállítása egy bizonyos filozófiai szemlélet alapján történt. Az a kérdés, hogy a kiindulásul választott filozófiai szemlélet helyes-e, később föl se merült. Sőt, minél inkább előtérbe került a nyelv leírásának problémája, annál inkább háttérbe szorult a leírás filozófiai alapja.

Egyébként már a szír és az örmény nyelv leírására tett ókori kísérletek során észre kellett venniük, hogy a görög nyelv kategóriái nem alkalmazhatók minden további nélkül ezekre a nyelvekre. Az ókori grammatikusok, persze, általában nem kezelték elég rugalmasan ezeket a kérdéseket. A

görög nyelv kategóriáit keresték a latinban is. Görög szabályokat akartak alkalmazni a latin hangsúlyra, sőt kísérletet tettek még arra is, hogy pl. a görög kettős számot ismerjék föl az egyszerű latin igei többes számokban. — Pár évtizeddel korábban még több nyelvtudós hangoztatta: a modern nyelvek leírása során is mindent másképp tárgyalnánk, ha nem nehezednék reánk az ókori görög, és az ennek nyomán kialakult latin nyelvtani rendszer. Legkevesbé még az indoeurópai nyelvek sínylették meg a görög nyelvtan nyomasztó hatását, minthogy ezek csakugyan közeli rokonai a görögnek.

Dionüsziosz Thrax *Grammatiká*-ja 20 fejezetben tárgyalja a nyelvreírásnak legalább elvben „teljes” rendszerét. A *mondattan*-ra, a szintaxisra egyáltalán nincs tekintettel. Csak arra szorítkozik, amit a hasonló kézikönyvek manapság *hangtan és alaktan* címen szoktak tárgyalni. Mint az ókori magyarázat, az ún. *szkholion* írója, a *szkholiaszta* mondja: a szerző ezt a munkát *bevezetés*-nek szánta. A „bevezetés” mint irodalmi műfaj neve görögül: „eiszagógé”.¹⁴ A munka a grammatika „theorémá”-it foglalja össze. Érdekes ebben az összefüggésben a *theoréma* szó maga is. *Theoréma* tulajdonképpen a matematikai *tétel* görög neve. De hát vannak-e egyáltalán a nyelvtannak is *tételei* — abban az értelemben, ahogy ezt a megjelölést a matematika használja? A matematikai tételre főként az jellemző, hogy az *bizonyítható állítás*. A nyelvtan viszont leíró, és nem bizonyító tudomány. Nyilvánvaló, hogy a görögök csak azért beszéltek a nyelvtannal kapcsolatban is *theorémá*-król, mert arra törekedtek, hogy ez a tudomány is a matematika példáját kövesse. — Középponti szerepe van Dionüsziosz munkájában a *szófajok* tárgyalásának.

Feltűnő, hogy a szerző maga hogyan fogja föl feladatát. Meghatározása szerint ti. a grammatikának főként a *költők* és az *írók* műveivel kell foglalkoznia.¹⁵ Ez a meghatározás alighanem annak az emléket őrzi, hogy a grammatikának mint tudománynak a kialakulásához nagyban hozzájárult a régi írásművek szövegének — mint ma mondanánk — *filológiai jellegű gondolása*.

A grammatika egyébként antik felfogás szerint: *techné* (= 'hozzaértés', 'mesterség'), amely 6 részből áll. Dionüsziosz Thrax ezt a 6 részt a következőképpen jellemzi:

(1) a grammatikának mindenekelőtt meg kell tanítania a helyes olvasásra (Ezen nemcsak azt értették, hogy annak, aki jól olvas, természetesen ismernie kell a helyes hangsúlyozás szabályait, jól kell tagolnia a mondani-valóját [pont, vessző és egyéb írásjelek], hanem azt is, hogy éppen úgy, mint a színésznek, jól kell tudnia előadni a szöveget. Sőt tudnia kell azt is, hogy irodalmi műfajonként különböznek a helyes olvasás szabályai.),

(2) meg kell tanítania a grammatikának a költői fordulatokra;

(3) az írásművek nyelvi és tartalmi magyarázatára;

¹⁴ A magyar „bevezetés” pontos fordítása ennek a görög műfajmegjelölésnek. A német ezt a tudományos irodalmi műfajt *Grundriss* névvel jelöli. Még ma is érdemes elolvasni erről az antik irodalmi műfajról E. Norden dolgozatát: *Hermes* 40 (1905) 481 skk.

¹⁵ Marius Victorinus (VI, 4, p. 98, 208 Willmanns): „Ut Varroni placet, ars grammatica scientia est eorum, quae a poetis historicis oratoribusque dicuntur ex parte maiore.”

- (4) a szómagyarázatra, az etimológiára;
- (5) az analógiára;
- (6) a költői művek esztétikai méltatására.

E szerint a felsorolás szerint tehát az antik grammatika sokkal több volt, mint pusztán „nyelvtan” vagy „nyelvtudomány”. De úgy látszik, talán az antik szerző maga is csak hagyománytiszteletből vonta meg ilyen széles körben a grammatika illetékességének határait. A valóságban műve nagyon keveset ad abból, amit e 6 pontban felsorolt. A 6 pont inkább azt állítja össze, amivel a grammatikának antik elképzelés szerint foglalkoznia kellene.

Összehasonlításként érdemes utalni arra, hogy a római Varro a grammatikát három részből álló tudománynak, *oratio tripartita*-nak nevezte.¹⁶ Az első résznek, az „etimológiának” véleménye szerint arról kellene szólnia, hogyan kapták a dolgok neveiket: *quemadmodum vocabula rebus essent imposita*. A második rész, az alaktan azzal foglalkoznék, hogyan változtatják a szavak (*vocabula*) alakjukat a „hajtogatás” során, és hogyan befolyásolja ez mondatbeli funkciójukat: *quemadmodum in casus declinarentur . . . quo pacto de his declinata in discrimina ierunt*. És végül a harmadik rész, a mondatant, a szintaxis (összerendezés) arra tanítana meg, hogyan kapcsoljuk össze a szavakat értelmes mondatná: *quemadmodum coniungerentur (scil. vocabula), ut ea inter se ratione coniuncta sententiam efferant*. — A különös csak az, hogy amiképpen Dionüsziosz Thrax elhagyta a mondatant, a szintaxist, úgy hiányzik Varrónál a *hangtan*.

Mi viszont éppen a hangtan jellemzésével kezdjük a görög nyelvleírás áttekintését.

abundans → semtud??

2.1. A hangtan

Hogy mit értsünk „hangtanon”, azt Dionüsziosz az *olvasás* (illetőleg a *felolvasás*) különböző lehetőségeinek jellemzése után fejti ki. Egyébként magát a hangtant elég különös sorrendben tárgyalja. Kezdi a *hangsúly*-on, majd a mondat írásbeli tagolásával, az *interpunkció*-val folytatja, és csak azután tér át a *hangok*-ra, a *szótag*-ra, végül pedig — miután befejezte a hangtant — a *szófajok* tárgyalására. Mi ebben az áttekintésben eltérünk a görög eredeti sorrendjétől: a beszédhangokon kezdjük.

*megértés
jelölés
kötés*

A görög *grammata* szó jelenti mind a *betűk*-et, mind pedig a betűkkel jelölt *hangok*-at. A naiv szemlélet sokszor ma sem tesz különbséget a „betű” és a „hang” között. Az ábécé 24 betűje egyszersmind 24 hang is;¹⁷ ezek *magánhangzók*-ra (*vocales = φωνήεντα*) és *mássalhangzók*-ra (*consonantes = σύμφωνα*) oszlanak. [A fentebb már említett *ἄφωνα* 'nem hangzók' terminust Dionüsziosz Thrax *nem* általában a mássalhangzóknak, hanem csak egy részüknek, az ún. *némák*-nak — mutae — a megnevezésére foglalta le, mint majd mindjárt látni fogjuk.]

A hét magánhangzóból kettő hosszú (η, ω), kettő rövid (ϵ, \omicron) és három hol hosszú, hol rövid (α, ι, υ); ezekre az utóbbiakra a görög terminológia a „kétidejűek”, *δίχρονα* megjelölést alkalmazta.

¹⁶ Varro VIII, 1; vö. VII, 110.

¹⁷ Néha a betűk neve: *στοιχεῖα*.

A magánhangzók sorát egészíti ki a 6 kettős hangzó (diftongus): *αι, αυ, ει, ευ, οι, ου*. A *προτακτικά* megjelölés a kettős hangzók *előtagjait* alkotó magánhangzókra (*α, ε, ο*) vonatkozik.

Ami a magánhangzók képzését illeti, erről Dionüsziosz nem beszél. Egyéb forrásaink viszont kiemelik, hogy a magánhangzók képzésekor a nyelv, az ajkak vagy a fogak *nem alkotnak zárt*. A tüdőből kiáramló levegő már a gégefő porcaiban létrehozza a hangot, de ezt még tovább formálja a szájüreg aszerint, hogy milyen alakot vesz föl. Így jönnek létre a magánhangzók.

Külön említést érdemel még két magánhangzó írásbeli jegyének (betűjének) a neve: *ε, ἐψιλόν* (epszilon) és *υ, ὑψιλόν* (üpszilon), azaz „puszta *e*”, és „puszta *ü*”. Az *e* betű esetében a név azonnal érthető. Csakis arról lehet szó, hogy abban az időben, amikor az *e* betűt így nevezték el („puszta *e*”), már az *αι* (*ai*) kettőshangzót is ugyanúgy *e*-nek ejtették, mint a mai görögben. Ugyanannak az *e* hangnak a jelölésére tehát két különböző lehetőség volt: vagy két betűvel (*αι = e*), vagy „puszta *e*”-vel, *ε*. Nyilván így értendő a másik név, a „puszta *ü*” is. Ennek hangértéke — amikor ezt a nevet adták a betűnek — már nyilván az lehetett, mint az *οι* jelé. Valószínű, hogy ekkor már mind a régebbi kettőshangzó (*οι*), mind pedig az *υ* (üpszilon) veláris *i* volt. Ezt megkülönböztethették a közönséges *i*-től, amit iótával írtak. A mai görögben nincs már különbség a kétféle *i* között.

A 17 mássalhangzó — tehát azok a hangok, amelyeket csak valamely magánhangzóval együtt lehet kiejteni — a következők: *β, γ, δ, ξ, θ, κ, λ, μ, ν, ζ, π, ρ, σ, τ, φ, χ, ψ*. Ezek közül nyolc félhangzó: *ζ, ξ, ψ, λ, μ, ν, ρ, σ*, és kilenc „néma” (*ἄφωνα = mutae*); ezeket az utóbbiakat az antik grammatika így tagolta még tovább:

„csupaszok” (*ψιλὰ = leves, azaz spiritus asper nélküliek*): *κ, π, τ*;

„aspiratá”-k („sűrűek”¹⁸): *χ, φ, θ*;

„középsők” (ti az előbbi kettő közöttiek): *γ, β, δ*.

Megemlíti még szövegünk, hogy a mássalhangzók közül három *kettőshangzó*, azaz tulajdonképpen két mássalhangzó kapcsolata: *ζ (= dz)*, *ξ (= ksz)* és *ψ (= psz)*; négy pedig „nem változó” (*λ, μ, ν, ρ, σ*); azaz: ezek az utóbbiak a „hajtogatás” során — ellentétben a „némák”-kal — nem változnak. A „nem változó” mássalhangzók neve egyéb forrásainkban néha: „folyékonyak”, *ὕγρα = liquidae* (scil. *litterae*).

A *hangsúly* — a grammatikus definíciója szerint: „a harmónikus hang csengése — háromféle lehet:

- (1) éles (*ὀξύς*), azaz emelkedő;
- (2) tompa (*βαρύς*), azaz süllyedő; és
- (3) a két előbbiből összetett, azaz: előbb emelkedő, majd süllyedő; neve szerint: „hajtottan ejtett” = *περισπωμένως*.

Érdeemes lesz még kiemelni ebben az összefüggésben, hogy az antik grammatikusok nem egyszerűen a *beszélt nyelvet* írták le. Bár elsősorban csakugyan az élőszóra akartak tekintettel lenni, mindig szemük előtt lebegett — öntudatlanul vagy félig tudatosan — a beszéd *írott képe* is.

¹⁸ A *spiritus asper* neve a görög grammatikusoknál: *πνεῦμα δασύ*.

Világosan kitűnik ez pl. abból, amit Dionüsziosz a *proszódia*-val kapcsolatban (*προσῳδία*) elmond. A szó maga ti. görögül félreérthetetlenül „hozzá-éneklés”-t jelent. Pontosabb körülírása ez a *hangsúly*-nak, mint a másik szó, a *τόνος* (vö. *tónus*). Ez az utóbbi szó ugyanis egyszerűen csak arra a „megfeszülés”-re utal, amely, úgy látszik, hozzátartozott a görög hangsúlyhoz; a *τόνος* a *τείνω* ’feszít’ igéből származik. A *proszódia*, a „hozzá-éneklés” viszont azt mutatja, hogy a görög — legalábbis az ókorban — főként *zenei hangsúly* volt. A hangsúlyozott szótagot magasabban, szinte énekelve ejtették. Ezért a „proszódia” tulajdonképpen nem is jelenthetne mást, csak az imént említett háromféle hangsúlyt. Dionüsziosz azonban a leírt szövegre is gondol, és ezért — amikor *proszódia*-ról beszél — nemcsak a háromféle hangsúly jelét képzeleli maga elé, hanem minden olyan más írásjelet is, amely nem betű ugyan, tehát nem valamely hangnak a leírt képe, hanem egyszerűen csak annak a nyoma, hogy a kiejtés valamilyen módon megváltozik. Ezért lesz egyfajta *proszódia* Dionüsziosz Thraxnál az éles, tompa és hajtott ékezeteken kívül a *spiritus asper*, a *spiritus lenis*, az *apostrophos* (= hiányjel), sőt még a *ἐποδιαστολή*, a „szölválasztó jel” is.

Áttekintve tehát a beszédhangok jellemzését és leírását, valamint a hangsúlyról szóló fejezetet, megállapíthatjuk, hogy az antik grammatikus munkája gondos, figyelmes áttekintés, ha nem is hatol éppen a jelenségek mélyére. A fonetika fiziológiai részéről a későbbi szerzők többet beszélnek ugyan, de nagy egészében az ő tárgyalásuk is megmarad ugyanazon a színvonalon, mint a Dionüszioszé.

A beszédhangok tárgyalása után a szerző négy egész fejezetet szentel a *szótag*-nak (*περὶ συλλαβῆς*). A „szótag”-ot a szöveghez fűződő későbbi antik magyarázat, a *szkholion* valamivel részletesebben határozza meg, mint maga Dionüsziosz: „a szótag egy vagy két magánhangzóval összefogott mássalhangzó vagy mássalhangzók egysége, amelynek egy a hangsúlya és amelyet egy lélegzetre ejtünk ki”. Igaz, hogy ebből a definícióból meg éppen az maradt ki, amit Dionüsziosz nem felejtett el, hogy ti. egyetlenegy magánhangzó önmagában is lehet szótag, mint pl. a hímnemű vagy nőnemű névelő: *ὁ* vagy *ἡ*.

Hosszú egy szótag vagy természettől (*phüszei*), vagy helyzeténél fogva (*thészei*). Természettől hosszú az a szótag, amelyben hosszú magánhangzó (*η, ω*) vagy nyújtott magánhangzó (*α, ι, υ*) van; illetőleg hosszú az is, amelyben kettőshangzót (diftongust) találunk (*αι, αυ* stb.). Viszont helyzeténél fogva hosszú az a szótag, amely két mássalhangzóval végződik, pl. *ἄλις* (’só’); hosszú lesz az a szótag is, amelynek rövid magánhangzójára két mássalhangzóval kezdődő szótag következik, pl. *ἄ-γρός* (’mező’, ’szántó-föld’); ugyancsak hosszú lesz a szótag, ha rövid magánhangzó van ugyan benne, de maga a szótag mássalhangzóval végződik, az utána következő szótag pedig ugyancsak mássalhangzóval kezdődik, pl. *ἔρ-γον* (’mű’, ’munka’); ha kettős mássalhangzó jön utána, pl. *ἔ-ξω* (’tartani fogok’); és végül még akkor is, ha a szótag kettős mássalhangzóval végződik, pl. *ἄ-παξ* (’egyszer’).

Rövid viszont az a szótag, amelynek rövid a magánhangzója (*ε, ο*) vagy nem nyújtott (*α, ι, υ*) — feltéve, hogy a felsorolt esetek egyike sem áll rá.

„Közös” a szótag — azaz tetszés szerint vehető hosszúnak vagy rövidnek — a következő három esetben: (1) ha a hosszú magánhangzó magán-

hangzó előtt áll; (2) ha valamely rövid magánhangzóra mássalhangzótorlódás következik ugyan, de az első utána jövő mássalhangzó ún. *muta cum liquidā*; és végül (3) ha a rövid magánhangzó szó végén áll, és az utána következő szó csak egy mássalhangzóval vagy magánhangzóval kezdődik.

A hangtannal foglalkozó rész végén a *szó* definíciója már átvezet az *alaktan* tárgyalásához. (A *szó* és a *mondat* definíciója egyébként egymásra utal.)

Az egyik meghatározás kb. ezt mondja: „A szó (*λέξις*) a rendezett mondatnak (*λόγος*) legkisebb önálló része.”¹⁹ A másik viszont azt állítja: „A mondat (*λόγος*) kötetlen (azaz: prózai) vagy kötött (versbe foglalt) szavaknak olyan összeállítása, amely egy teljes gondolatot fejez ki.”

Az ókori magyarázó a *szó* meghatározását azzal egészíti ki, hogy ez „valami elgondolhatót fejez ki”: *νοητόν τι σημαῖνον*. Nyilván ugyanez a magyarázó volt az, aki a mondat definíciójához meg hozzáfűzte, hogy „a szó általában nem fejez ki teljes gondolatot”.²⁰ Mégis előfordul néha, hogy egyetlenegy szó egész mondat; az ilyen szó azonban csak ige lehet, pl. *εὐχομαι* 'Imádkozom.' 'Kívánom' — vagy *ἐκαθεύδησα* 'Elaludtam.'

2.2. A mondatrészek (*τὰ τοῦ λόγου μέρη*)

Dionüsziosz Thrax a következő nyole mondatrészt sorolja föl:

- (1) névszó (*ὄνομα* = *nomen*);
- (2) ige (*ῥῆμα* = *verbum temporale*);
- (3) melléknévi igenév (*μετοχή* = *participium*);
- (4) névelő (*ἄρθρον* = *articulus*);
- (5) névmás (*ἄντωνυμία* = *pronomen*);
- (6) előljáró (*πρόθεσις* = *praepositio*);
- (7) határozó (*ἐπίρρημα* = *adverbium*);
- (8) kötőszó (*σύνδεσμος* = *coniunctio*).

Kiegészíti ezt a felsorolást azzal a megjegyzéssel, hogy a *nomen appellativum* (*προσηγορία*) a névszó kategóriába tartozik. Ez a kijelentés állásfoglalás a sztoikus Khrüszippossal szemben, aki (i. e. 282–209) a *nomen appellativum*-ot külön mondatrészként kezelte.

A nyole mondatrész természetesen hosszabb fejlődés eredménye. Említetük már fentebb, hogy Arisztotelész még csak három mondatrészt különböztetett meg. A „határozó” (*ἐπίρρημα* = *adverbium*) pl. nála még hol névszó volt, hol meg a névszó egyik „esete”.²¹ A régebbi sztoikusok is előbb csak négy mondatrészt különböztettek meg, csatolván Arisztotelész

¹⁹ Priscianus ezt a gondolatot így fogalmazta meg: „dictio est pars minima orationis constructae, id est in ordine compositae.” A híres latin grammatikus, Priscianus a mauretaniai Caesareából származott, az i. sz. VI. században Constantinopolisban tanított. Művének címe: *Institutiones grammaticae*. (Kia lta M. Hertz 1855–1859-ban, Keil *Grammatici Latini* című sorozatának II. és III. köteteként.)

²⁰ A *logos* (mondat) és a *lexis* (szó) megkülönböztetése nagyon gyakran felbukkan a nyelvtani irodalomban. Az antik grammatika érdeklődésének középpontjában mindig a *lexis* és a nem a *logos* állt.

²¹ Steinthal, H.: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin, 1863. 260–261.

három mondatrészéhez („névszó”, „ige” és „kötőszó”) negyediknek a „névelőt” (*ἄρθρον* = *articulus*).²²

A felsorolás után Dionüsziosz mind a nyolc mondatrésznek egy-egy fejezetet szentel. Ezek a fejezetek azonban erősen különböznek egymástól, nemcsak terjedelmükben, hanem mondanivalójuk jelentőségét, súlyát tekintve is.

2.2.1. A névszó

Olyan mondatrész, amelyre az „eset”, a *casus* a jellemző (*μέρος πτωτικόν*). Dolgot jelöl, mint *kő*, vagy cselekvést, mint *nevelés*. Lehet egy nemnek vagy fajnak a neve, mint *ember*, *ló*, vagy lehet tulajdonnév, mint *Szókratész*, *Platón*.

Azután azt olvassuk, hogy a névszónak öt jellemző vonása van. E közül az öt közül ebben a magyar áttekintésben előbb azt a hármat soroljuk föl, amelyik minden további nélkül azonnal érthető számunkra is; ezek ti.: a (1) *nem*; (2) a *szám* és (3) az *eset*; ezenkívül beszél még Dionüsziosz a névszók „eidosz”-airól (4) és „szkhémái”-ről (5). Ezt az utóbbi kettőt a végére hagyjuk.

A *n e m e k e l* kapcsolatban megemlíti, hogy nemcsak hím-, nő- és semlegesnemű névszók vannak, hanem ún. „közösek” is, mint pl. *ὁ* és *ἡ ἵππος*, 'a ló (mén, illetőleg kanca)'. Az ilyeneknél — anélkül, hogy a deklináció különböznék — pusztán a névelő — *ὁ* vagy *ἡ* — jelöli a névszó, vagy még inkább: annak a nemét, amire a névszó vonatkozik. Megkülönbözteti ezektől a „közös neműeknek” (*κοινά*) tartott névszóktól azokat, amelyek — bár csak az egyik nem névelőjével használhatók —, pl. *ὁ κόραξ* 'a holló', egyformán jelölhetnek hím- vagy nőnemű egyedeket. Ezeknek az utóbbi névszónak a megjelölése: *ἐπίκοινά* 'közösen használhatók'.

Ami a névszók *számá*-t illeti, tévesen azt hitték, hogy a *dualis* a kettős szám nem korábbi nyelvi állapotnak a maradványa, hanem a történeti kibontakozás során későbbi, utólagos képződmény.

Mint *eset*-et a következő ötöt tárgyalja:

(a) *nominativus*, görögül: *ὀρθή* vagy *εὐθεία* ('egyenes'), illetőleg *ὀνομαστική*, a 'megnevező'. Mint már láttuk, Arisztotelész még nem tartotta „eset”-nek; a neve nála *κλήσις* volt;

(b) *genitivus*; *γενική*, *κτητική* vagy *πατρική*. E három lehetséges megjelölés közül kettő — a *γενική* és a *πατρική* — arra utal, hogy a görögben a tulajdonnév mellé ki szokták tenni genitívusban a megnevezett apjának a nevét, ezzel jelezvén, hogy az illető kinek a fia, pl. *Περικλῆς Ξανθίππου*. Ez a genitívus (*γενική*) helyettesítette a vezetéknevet (Egyébként még ma is a görögben sok vezetéknevén genitívusi forma, pl. *Stergiou*, *Basileiu* stb.);

(c) *dativus*; az 'adó eset'. A genitívus közeli rokona; nevezték ezt *ἐπισταλτική*-nek is, az *ἐπιστέλλω*, 'küldeni' igéből, minthogy a levelek első mondatában — ami a modern címzést helyettesítette — így használták a datívust: *Κλέων Ἀθηναίους χαιρεῖν*, 'Kleon az athénieknek (dat.) üdvözlését (ti. küldi)';

(d) *accusativus* — *αἰτιατική*;

(e) *vocativus* — *κλητική* vagy *προσαγορευτική*.

²² Steinthal: *i. m.* 290.

Megkísérelték azt is, hogy pontosabban körülírják: mennyiben befolyásolják, módosítják az esetek a szó értelmét. A *nominativus* és *accusativus* különbségét pl. főként abban látták, hogy az egyik a *cselekvő személyt* jelöli, a másik pedig azt a személyt vagy tárgyat, akire vagy amire a cselekvés *áthat*. A *genitivus*-nak a „birtokoló értelmét” (*κτητική*) emelték ki; innen a magyar elnevezés is: „*birtokos* eset”. A *dativus*-t „barátságos”-nak, a *accusativus*-t „ellenséges”-nek tartották. A *vocativus*-ról pedig megállapították, hogy ez nem teljes értékű eset, mert csak a második személlyel kapcsolatban használható, míg a többi eset vonatkozhatik első, második vagy harmadik személyre egyaránt.

Kevesébé értünk egyet azzal, amit Dionüsziosz a névszók 4. jellemző vonásával, az *eidosz*-szal kapcsolatban elmond. Ő ti. az *eidosz*-ról szólva mindenekelőtt két nagy csoportra osztja a névszókat: *eredetiek* (*πρωτότυπα*) és *levezetettek* (*παράγωγα*). Első példái azt mutatják, mintha egyszerűen csak a főneveket és a főnévből képzett mellékeveket akarná megkülönböztetni; ilyen „eredeti” főnév nála pl. *γῆ* 'a föld', és a belőle levezetett névszó: *Γαίηος* 'a földtől való'. Ugyanígy levezetett névszó Dionüsziosznál a melléknév középfoka és felsőfoka is. De ha példáit áttekintjük, be kell látnunk, hogy osztályozási szempontjai csak részben azonosak a mi szempontjainkkal. Nála ti. a levezetett névszóknak nem kevesebb, mint 7 csoportja van:

(1) patronymikon, az apa nevét megadó névszó, pl. *Ἀτρείδης*, 'Átreusz fia';

(2) *κτητικόν* = possessivum, pl. *Πλατωνικόν βιβλίον*, 'platóni könyv';

(3) komparativum (*συγκριτικόν*); ide tartoznak a középfokú mellékevegek; ezeknek két csoportját különbözteti meg: a *-terosz* végűeket, mint *ἀνδρείότερος*, 'bátrabb', és az *-όν* végűeket, mint *καλλίων*, 'a szebbik';

(4) a felsőfokú mellékevegek, mint *βραδύτατος*, 'a leglassúbb' és *μέγιστος*, 'a legnagyobb';

(5) a kicsinyítő főnevek (deminutivumok), mint *ἀνθρωπίσκος*, 'emberke', vagy *λίθαξ*, 'kavics';

(6) névszóból képzett főnevek (denominativumok), mint *Τρόφων*, tulajdonnév a *τρόφος*, 'darab' köznévből;

(7) igéből képzett névszók (deverbálék), mint a *Νοήμων*, tulajdonnév a *νοεῖν*, 'gondolkodni' igéből.

Úgy látszik, a különféle grammatikus iskolák egymástól meglehetősen eltérő szempontok szerint próbálták osztályozni a névszók nehezen áttekinthető kategóriáit. Így történhetett meg, hogy maga Dionüsziosz ismer az éppen bemutatott *h é t e i d o s z* on kívül még másik *h u s z o n ö t ö t* (!). Mint igénytelen kompilátor igyekszik elmondani mindazt, amit forrásaiban talált. De arra már nem futja az önállóságából, hogy forrásait összhangba is hozza egymással. Ezért fordul elő, hogy más néven néha kétszer is beszél ugyanarról; pl. a *tulajdonnev*-et hol *κρίσιον*-nak mondja, hol meg — más összefüggésben — *ἴδιον*-nak. Az *adjektívum* neve nála egyszer *ἐπίθετον*, egyszer meg egyfajta „levezetett névszó”. Külön csoport nála az olyan névszók, amelyek egymásra vonatkoznak, pl. „apa-fiú”, „éjszaka-nappal”, „élet-halál” stb. A 25 féle „*eidosz*” között egy-egy csoport: a *szinonimák*; *ἄορ*, *ξίφος*, *μάχαιρα*, *σπάθη*, *φάσγανον* ('kard', 'szablya', 'tőr',

'kés' stb.): a *sorszámnevek* (egy, kettő, három); a *rendszámnevek* (első, második); a *kérdő névmások* (ki?, kicsoda?, mi?, micsoda?); a *vonatkozó névmások* (aki, ami, olyan, amolyan) és így tovább.

Még kevésbé tartjuk ma már lényegesnek azt, hogy Dionüsziosz a névszóknek — illetőleg pontosabban csak a tulajdonneveknek — három *szkhémá*-ját különbözteti meg. Mind a hármát illusztrálja is szinte ugyanazon a példán.

- (1) Egyszerű tulajdonnév pl. : *Μέμνων*;
- (2) összetett viszont : *Ἄγα-μέμνων*;
- (3) és végül „összetettből levezetett”: *Ἄγαμεμνονίδης* = 'Agamemnón fia'.

Ha ezek után megpróbáljuk fölmérni mindazt, amit Dionüsziosz a névszókkel kapcsolatban elmond, főként két dolgot kell meglepőnek tartanunk. Egyrészt azt, hogy mennyire túlteng leírásában a felületes sematizálás. Másrészt pedig azt, hogy a fáradhatatlan osztályozás közben milyen sok lényeges dologról feledkezett meg. (Természetesen csak olyasmire gondolunk ezúttal, amiről kimutatható, hogy megvolt már az ő korában.) Például felsorolja ugyan a névszók eseteit, de arról már nem beszél: hogyan képezzük ezeket az eseteket. Az a nyelvtani irodalom, amelynek számunkra is megőrzött nyomai későbbi időből származnak ugyan, de amelyről biztosan tudjuk, hogy megvolt már Dionüsziosz Thrax előtt, részletesen foglalkozott több olyan kérdéssel, amelyet Dionüsziosz munkája egyáltalán nem érint. Elmondták pl. a genitivusszal kapcsolatban: ezt az esetet egyes névszók úgy képezik, hogy növekszik szótagszámuk a nominativushoz viszonyítva; más névszóknál viszont változatlan a szótagszám a genitivusban. A dativust a genitivus végződésének a megváltoztatásával képezik. Az accusativus végződése egyes névszóknál: *α*, másoknál: *ν*. A kettős szám nominativusát és accusativusát az egyes dativusból képezik²³ és így tovább.

Nem beszél Dionüsziosz arról sem: hányféle deklináció van, amelyet a tanulóknak be kell gyakorolnia. A *deklinálás* ('hajtogatás') szabályainak görög neve: *κανόνες περι κλίσεως ὀνομάτων* vagy *χαρακτήρες τῶν ὀνομάτων*. A párhuzamos irodalom nem kevesebb mint 35 hímnemű deklinációt (*ἀρσενικοὶ κανόνες*), 12 nőneműt (*θηλυκοὶ*) és 9 semlegesneműt (*οὐδέτεροι*) különböztetett meg. A deklinálásra ('ejtegetésre') az iskolában a következő kifejezéseket használták: *μεταπίπτειν*, *μετάπτωσις* (csakugyan szó szerint: 'ejtegetés'), vagy 'alakítgatás' (*μετασχηματίζεσθαι*), 'forgatás' (*τρέπεσθαι*), vagy 'kanonizálás' (*κανονίζεσθαι*). — Dionüsziosz azonban minderről nem beszél.

2.2.2. Az ige (*ῥήμα* = *verbum temporale*)

Az ige olyan mondatrész (= szó), amelynek nincs esete (*λέξις ἄπρωτος*), de kifejezi az *időt*, a *személyt*, a *számot*, az *aktív cselekvést* (*ἐνέργεια*) vagy a *cselekvés elszenvedését* (*πάθος*, ezzel rokon a latin *passivum* megjelölés). — Közbevetőleg megemlíthetjük: a logikai elemzéssel kapcsolat-

²³ Steinthal: *i. m.* 683.

ban már korábban észrevették, hogy van minden szónak — közvetlen jelentésén túl, de azzal szoros kapcsolatban — egyéb fogalmi tartalma is. Az *Aiasz* személynév tartalmazza pl. az *egy* számfogalmat is, mert *Aiasz* csak *e g y* személy lehet. Ugyanígy minden igeforma tartalmaz egy *név-mást* — azáltal, hogy a ragozott ige kifejezi a cselekvő személyt, fölöslegessé tesz egy névmást —, egy *időhatározót* és valamilyen *módjelölést* is. Minden középfokú melléknévben benne van a „több” fogalma, és valami másra vonatkozás. A patronymikon nemcsak a szóban forgó személyt és apját nevezi meg, hanem egyszersmind kifejezésre juttatja e két személy között fennálló kapcsolatot is.²⁴ Az igének Dionüsziosz szerint *nyolc* jellemző jegye van: (1) *ἐγκλίσεις* (*modi*), (2) *διαθέσεις* (*genera*), (3) „*eidē*”, (4) „*szkhémata*”²⁵ (5) *szám*, (6) *idő*, (7) *személy* és (8) *coniugatio* (*συνζυγία*).

Az öt *mód* a következő: *indicativus*²⁶ (*ὀριστική*), *imperativus* (*προστακτική*), *optativus* (*ἐδκτική*), *subiunctivus* (*ὕποτακτική*) és *infinitivus* (*ἀπαρέμφοτος*).

Jellemző, hogy Dionüsziosz egyáltalán nem magyarázza meg: mi a „mód”? Csak a későbbi irodalomból tudjuk meg, hogy a „mód” a beszélőnek azt a „*hajlandóságát*”, „*szándékát*” (*ἐγκλισις*) fejezi ki, hogy valamit meg akar-e „*határozni*” (azaz inkább: ki akar-e *jelenteni* — ez az *indicativus*; *parancsol*-e — *imperativus* vagy *kíván*-e — *optativus*) stb.

[Úgy látszik egyébként, hogy a „*meghatározó mód*”-nak, a *ὀριστική*-nek a latin neve: *indicativus* — és az ennek megfelelő magyar fordítás: „*jelentő mód*” — szerencsésebb, mint az eredeti görög terminus!]

Dionüsziosz félreérthetetlenül *öt* módról beszél. Az ötödik azonban, az *infinitivus*, amint neve (*ἀπαρέμφοτος*) is mutatja, a „*meg nem határozott*” vagy: „*meg nem határozó*”. Igazában nem is *mód* ez az igei forma, mert a *személyt*, a *számat*, sőt a beszélőnek a „*szándékát*” is (a „*módot*”) meghatározatlanul hagyja. A későbbi grammatikusok éppen azt emelik ki vele kapcsolatban, hogy névelővel ez az igei forma tulajdonképpen *névszó*, névelő nélkül meg inkább ige. Ez az eredete magyar nevének is: *főnévi igenév*.

Az igének a három *genus*-a: az *aktívum* (cselekvő): *τύπτω* = 'ütök'; a *passívum* (szenvető): *τύπτομαι* = 'veretek'; és a *mediúm*; *ἐπισησάμην*, 'csináltam magamnak'. Mint az antik szkholion megjegyzi: Az *ἐπισησάμην* alak azt fejezi ki, hogy az alany, azaz a cselekvő a cselekvést saját érdekében hajtja végre.

A *számok*, ugyanúgy mint a névszóknál: egyes szám, többes szám és kettős szám. A *személyek*-et pedig már az antik grammatikus úgy külön-

²⁴ Steintal: *i. m.* 679.

²⁵ Az igék esetében az *eidē* és a *szkhémata* megkülönböztetés a következő. A két azonos jelentésű ige *ἄρθω* és *ἀρθεύω* — mind a kettő azt jelenti: 'megnedvesít', 'bevizez'; különbségük abban áll, hogy az előbbi, a rövidebb „eredeti *eidosz*”, az utóbbi, a továbbképzett pedig „levezetett *eidosz*”. — Ha viszont a két azonos tőből képzett, de különböző jelentésű igét vesszük — *φρονέω* 'gondolkozni' és *καταφρονέω* 'kevése becsülni' —, ez két különböző *szkhéma*. Az előbbi „egyszerű” (*ἀπλοῦν*), az utóbbi pedig az „összetett” (*σύνθετον*). Az antik rendszerezési mánia az utóbbi csoporton, az „összetetten” belül megkülönböztette még az „összetettből levezetett” csoportot, például *φιλιππίω* 'Philipposz pártján vagyok' (ige) a *Philipposz* főnévből; ez az utóbbi maga is összetétel két szóból: *φιλέω* 'szeretek' és *ἵππος* 'ló'.

²⁶ A latin terminológia szerint „*indicativus sive definitivus*”.

böztette meg, mint ma is az iskolában: *első személy*, aki beszél; *második személy*, akihez beszél; és *harmadik személy*, akiről (vagy amiről) beszél.

Az igeidők beosztása az antik grammatikusoknál nem egységes. Dionüsziosz mindenekelőtt az alábbi hármast beosztást adja:

- (1) ὁ χρόνος ἐνεστώς, 'jelen', vagy inkább: 'beálló idő' (*praesens*);
- (2) ὁ χρόνος παρεληλυθώς, 'múlt idő';
- (3) ὁ χρόνος μέλλων, 'jövő idő'.

De mindjárt tovább bonyolódik ez az egyszerűnek látszó hármast beosztás azzal, hogy Dionüsziosz hozzáfűzi: a *múlt*-nak négy fajtája különböztetendő meg; ezek — az ő szavai szerint — a múlt „diaphorá”-i:

- (a) παρατατικόν = *imperfectum*;
- (b) παρακειμενα = *perfectum*;
- (c) ὑπερσυντελικόν = *plusquamperfectum*;
- (d) ἀόριστον = „a meg nem határozott idő”.

Utána a felsorolt igeidőknek (1, 2, 3) és a múlt fajtáinak (a, b, c és d) a rokonságáról beszél. Megállapítja ti., hogy a *praesens* az *imperfectum*-mal, az *aoriston* pedig a *jövővel* rokon; ezt még nagyjából el is fogadhatnánk, a baj csak az, hogy a *perfectum*-ot pedig a *plusquamperfectum*-mal rokonítja, holott ez az utóbbi kettő felsorolt rendszerében egy-egy „diaphora”. Példákkal, sajnos, nem világítja meg Dionüsziosz ezt az időrendszert. De valami ehhez hasonlóval találkozunk a római Varrónál is²⁷ aki szerint az igeeknek két *divisió*-ja van: (1) az *infectum* (= be nem fejezett', vagy más néven, amelyet Varro ugyancsak megemlít: *inchoatum* = 'a megkezdett'); és (2) *perfectum* ('befejezett'); azonkívül van még mind a két *divisió*-ban három-három idő: *praeteritum* ('múlt'), *praesens* ('jelen') és *futurum* ('jövő').

Végül pedig tárgyalja még Dionüsziosz az igeekről szóló fejezetben a *coniugatió*-kat (*συνζυγίαι*). A „barytona”-nak²⁸ nevezett igeéknél hat — illetőleg pontosabban: h é t — igeragozást különböztet meg:

(1) igeék, amelynek töve β, φ vagy π hangra végződik, mint λείβω ('önteni'); γράφω ('írni') és κόπτω ('ütni');

(2) a γ, κ, χ és κτ tövűek, mint λέγω ('mondani'), πλέκω ('fonni, kötni'), τρέχω ('futni') és τίκτω ('szülni');

(3) a δ, θ és τ tövűek, pl. ᾄδω ('énekelni'), πλήθω ('tölteni'), ἀνύτω ('teljesíteni');

(4) a ζ és σσ tövűek, mint φράζω ('mondani', 'jelenteni'), ὀρούσσω ('ásni');

(5) a λ, μ, ν és ρ tövűek, mint πάλλω ('lóbálni'), νέμω ('osztani'), κρίνω ('elválasztani', 'dönteni') és σπείρω ('szórni');

(6) azok az igeék, amelyek hangsúlytalan ω-ra végződnek az egyes szám első személyben, pl. ἵππεύω ('lovagolni') πλέω ('hajózni') és βασιλεύω ('uralkodni');

(7) végül megjegyzi Dionüsziosz, hogy egyesek kiegészítik ezt a hatféle igeragozást még egy hetedikkel, ti. azokkal az igeekkel, amelyeknek töve ξ-re vagy ψ-re végződik, pl. ἀλέξω ('védeni', 'elhárítani') és ἔψω ('főzni').

²⁷ Varro IX, 32, 96–101; X, 33, 47, 48.

²⁸ βαρύτονα azoknak a szóknak (az adott összefüggésben: igeeknek) neve, amelyek nem az utolsó szótagon (ultima) hangsúlyosak.

Csatolja ehhez a felsoroláshoz az ún. *hajtott végű* igéket. Érti ezen azt a csoportot, amelynél a praesens egyes szám első személy *ω*-ja hajtott ékezetet kap. Megjegyzi azonban, hogy ezek az igék tulajdonképpen három különböző csoportra oszlanak aszerint, hogy hogyan képezik az egyes szám harmadik személyt, pl.

- (1) *voō* ('gondolkozni'), az egyes szám 3. személyben: *voēi*.
 (2) *βοō* ('kiáltani') az egyes szám 3. személyben: *βοῶ*.
 (3) *χρυσω* ('aranyozni') az egyes szám 3. személyben: *χρυσοῖ*.

Végül pedig lezárja az igeragozás rendszerét a *μ* végű igéknek négy csoportjával:

- (1) *τιθημι* ('tenni, cselekedni'); (2) *διδωμι* ('adni');
 (3) *ἵστημι* ('állítani') és (4) *πήγνυμι* ('megszilárdítani').

Ez után a gondos, részletező felsorolás után a modern olvasó csak azt hiányolja, ami annak, aki a nyelvet vagy akár a nyelvtant csakugyan meg akarná tanulni, a legfontosabb volna: néhány példa bemutatását. (Arról ne is beszéljünk most, hogy Dionüsziosz az ún. „rendhagyó ragozás” fogalmát — amely nélkül aligha képzelhető el nyelvtan — nem is említi.) Éppen ezek miatt a hiányosságok miatt gondolták egyesek, hogy Dionüsziosz Thrax munkáját talán nem is annyira nyelvtannak, mint inkább vezérfonálnak szánhatta olyan tanítók számára, akik nyelvtanra oktatták tanítványaikat.

2.2.3. A melléknévi igenév (*μετοχή* = participium)

Mint a görög és a latin név egyaránt mutatja, olyan szófaj ez, amely „részesedik” (görögül *μετέχειν*, 'részt venni'; a latinban viszont *participium* a *pars* és *capere* szavakból). Mint a grammatikusok elmondják, „részesedik” ez a szófaj mind az igék, mind pedig a névszók jellemző jegyeiben, de különbözik az igéktől abban, hogy nem jelöli meg a *személyt* és a *módot*. Ezt emeli ki a latin Priscianus jellemzése is:²⁹ „Participium est pars orationis, quae pro verbo accipitur, ex quo et derivatur naturaliter, genus et casum habens ad similitudinem nominis, et accidentia verbo absque discretione personarum et modorum”. („A participium a beszédnek az a része, amelyet igeként fogadunk el, amelyből természetesen származik is, nem e és e se van, mint a névszóknak, és mindazok a jegyei, mint az igének, attól eltekintve, hogy nincsenek személyei és módjai.”) A későbbi grammatikusok emlékeztetnek még a *participium* rokonságára az *infinitivus*-szal.

2.2.4. A névelő (*ἄρθρον* = articulus)

A névelővel kapcsolatban azt emelik ki, hogy ez mindig egy másik szóhoz kapcsolódik, amely nem okvetlenül névszó, de esetei vannak, vagy legalábbis úgy kezelik, mintha esetei lennének. (Utalás ez az *infinitivus*-ra,

²⁹ Priscianus: *i. m.* XI, 2, 8.

amely nemcsak fölvehette a névelőt, hanem amely előtt ragozható is volt a névelő. Ha pl. a *λέγειν infinitivus* elé kitették a semleges névelőt: *τὸ λέγειν*, akkor ezt a nyelvtudat nominativusban vagy accusativusban álló főnévnek érezte.) Dionüsziosz a névelőnek két formáját különbözteti meg: *προτακτικὸν ὁ ἢ τό* — ez az igazi névelő a szónak abban az értelmében, ahogy mi értjük — és *ὑποτακτικὸν (ὄς)* ez az utóbbi mai felfogás szerint *mutató* vagy *vonatkozó névmás*. Arra, hogy a névelő történetileg éppen ebből az utóbbiból alakult ki, nem utalnak.

A görög névelő jellemző jegyei: a *nem*, a *szám* és az *eset*. A nem-et ezen a hármas példán mutatja be: *ὁ ποιητής* ('a költő'); *ἡ ποίησις* ('a költészet') és *τὸ ποίημα* (a' költemény'). — A három szám viszont:

egyed szám:	ὁ	ἡ	τό
kettős szám:	τώ		
többes szám:	οἱ	αἱ	τά.
Az esetek:	ὁ	τοῦ	τῶ
	ἡ	τῆς	τῶν ὄ

A magyar nyelvtudat mindenesetre különösnek érzi, hogy a megszólítás előtt használt ὄ-t a névelő vocativusként kezelték. A többes szám eseteit a szöveg már nem sorolja föl; teljességre tehát itt sem törekszik. Csak azt emeli még ki, hogy a névelő nemben, számban és esetben megegyezik azzal a szóval, amely előtt áll — amennyiben ti. ez valóban ragozott és nem csak „ragozottként értendő”.

2.2.5. A névmás (*ἀντωνυμία* = *pronomen*)

A névmás olyan szó, amely valamely névszó helyett áll és meghatározott személyt jelöl vagy személyre utal. Hat jellemző jegye az antik grammatika szerint: (1) a *személy*, (2) a *nem*, (3) a *szám*, (4) az *eset*, (5) a *formák* (*σχήματα*) és (6) a *fajok* (*εἶδη*).

Érdeemes lesz a tárgyalást a legutolsóval, a névmás *fajai*-val kezdeni. Dionüsziosz ti. a névmásokra is ugyanazt a kettős felosztást alkalmazza, mint a névszókra, vagyis megkülönböztet „eredeti” névmásokat (*πρωτότυπα*) és „levezetetteket” (*παράγωγα*). Ő ti. a „névmás” kategóriába csak azt sorolja, amit mi a latin terminológia szerint *pronomen personale* (személyes névmás) és *pronomen possessivum* (birtokos névmás) néven tartunk számon. „Eredeti névmás” tehát nála: *ἐγώ, σύ* ('én', 'te') stb., és „levezetett”: *ἐμός, ἡμέτερος*, ('enyém', 'miénk') stb. Ezekben a példákban illusztrálja a felsorolt jellemző jegyek közül a *személy*-t, a *szám*-ot és az *eset*-et. — A bemutatott példákból rögtön kiderül az is, hogy csak értelem, azaz jelentés szerint elemez, de föl sem teszi a kérdést: vajon az értelem szerint összetartozó alakokat csakugyan történetileg és forma szerint is egymásból vezették-e le? Pl. ugyanúgy az *ἐγώ*-ból képezett többes szám-e a *ἡμεῖς*, mint a *νόμος*-ból a *νόμοι*?

Jellemző az antik grammatikus mindenáron érvényesülő rendszerezési szenvedélyére a következő is: megjegyzi, hogy a személyes névmás egyes szám harmadik személye: ἵ ('ő'). Ezt a formát ti. a használt — írott vagy beszélt — nyelv úgyszólván soha sem alkalmazta.

Az *esetek*-kel kapcsolatban azt emeli ki, hogy *vocativus*-a csak a személyes névmás egyes szám (vagy többes szám) második személyének van, mint-hogy megszólítani csak a második személyt lehet; forma szerint ez a *vocativus* is egybeesik a *nominativus*-szal. (Akár úgy is fogalmazhatta volna: a második személynek csak *vocativusa* van és *n i n c s* *nominativusa*!)

A *nemet* viszont csak a „levezetett névmás”, azaz a *pronomem possessivum* tünteti föl, ti.: *ἐμός, ἐμή* és *ἐμόν*.

A *formákról* (szkhémata) szólva az „egyszerű névmást” (*ἀπλοῦν*) és az „összetetteket” (*σύνθετον*) különbözteti meg. Példaként mind a kettőre a *genitivus* emeli ki; tehát az „egyszerűre”: *ἐμοῦ* vagy *σοῦ*; az „összette” pedig: *ἐμαντοῦ* vagy *σαντοῦ*.

A fejezet végén utal még arra, hogy a személyes névmások (az „eredetiek” mint *ἐγώ, σύ*) névelő nélkül, a birtokos névmások (a „levezetettek”) pedig névelővel is használatosak, pl. *ὁ ἐμός*.

A többi szófajt, amit mi még névmásnak tartunk, az antik grammatika máshova sorolta be. Láttuk már pl., hogy a vonatkozó névmás az antik elgondolás szerint egy fajta *névelő*. A határozatlan névmás egyszerűen csak névszó. A kérdő névmásokat viszont aszerint osztályozzák, hogy névszóra kérdeznek-e (*ὀνομαστικά*) vagy igére (*ἐπιρρηματικά*).

2.2.6. Az előljáró (*ῥοθέσις* = *praepositio*)

Legkevésbé az antik grammatikusok az *előljárók*-kal, a *praepositiók*-kal. boldogultak. Igazában nem sikerült megragadniuk azt, ami ezekben közös. Ezért éri be Dionüsziosz ilyen óvatos körülírással: „Az előljáró (*praepositio*) olyan szófaj, amely bármely más szó előtt állhat — mind a szóösszetételben (*ἐν συνθέσει*), mind a mondat szerkezetben (*ἐν συντάξει*).”³⁰ Látható ebből a megfogalmazásból: főként az okozott nehézséget, hogy az előljárók nemcsak a mondat felépítésében módosítják annak a szónak az értelmét, amelyre vonatkoznak, hanem gyakran előfordul az is, hogy valamely szó, amelyhez *praepositio* kapcsolódik, megváltoztatja értelmét önmagában is, azaz: anélkül, hogy beleépülne valamilyen mondatba. Ezért az antik grammatikusok inkább lemondtak az igényesebb definícióról.

Az ilyen esetekben — nem találván meg a lényegét — a külsőséges, szinte semmitmondó leírásra koncentrálták figyelmüket. Megállapítottak pl., hogy összesen 18 (!) előljáró van; közülök 6 egy szótagú (*ἐν, εἰς, ἐξ, σύν, πρό, πρόσ*); ezeket nem is lehet fordított sorrendben használni: mindig meg kell hogy előzzék azt a szót, amelyre vonatkoznak.³¹ Két szótagú

³⁰ Érdemes elmondani ebben az összefüggésben: a szövegben már többször említett Priscianus mintaképe a híres i. sz. III. századbéli grammatikus, Apolloniosz Düszkolosz volt; mint írja róla (*i. m.* 8, 439): „*summus artis auctor grammaticae*”. Ami az „előljárókat” illeti, ebben Apolloniosz Düszkolosz sem tudott többet Dionüsziosz Thraxnál. Priscianus így ír róla, valamint a szóban forgó kérdésről: „*cum mihi bene videantur praepositionem ceteris indeclinabilibus Graecorum doctissimi praeposuisse, et maxime Apollonius, cuius auctoritatem in omnibus sequendam putavi, ego quoque ab ea incipiam . . . Est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis, quae praepositur aliis partibus vel appositione vel compositione . . .*”

³¹ Ez, persze, nem feltétlenül igaz. Az antik szkholion mindjárt idézi is mint ellenpéldát az *Odüsszeia* XV, 410 sorát, ahol a *ξύν* (= *σύν*) prepozíció az után a szó után áll, amelyet a fenti állítás értelmében meg kellene előznie.

praepositio pedig 12 van: *ἀνά, κατά, διά, μετά, παρά, ἀντί, ἐπί, περί, ἀμφί, ὑπό, ὑπέρ*. Ezeknek a felsorolásával pedig Dionüsziosz gyorsan le is zárja ezt az egyik legkevésbé sikerült fejezetet.

2.2.7. A határozószó (*ἐπιρῶημα* = adverbium)

A határozószó definíciója Dionüsziosznál ugyanaz, mint a többi ókori grammatikusnál. Ezúttal azonban szövegünk megfogalmazása annyira szűkszavú, hogy jóformán nem is értenénk meg, ha nem egészítené ki ezt annak az Apollóniosz Düszkolosznak a kommentárja, aki i. sz. a II. században élt.

A határozószó tehát „nem hajtogatható” szófajta (*λέξις ἄκλιτος*), amely értelem szerint mindig szorosan az *igéhez* kapcsolódik; erre utal mind a görög, mind pedig a latin név: *adverbium*.³² Vannak határozószók, amelyek bármelyik igei formával összekapcsolhatók (pl. *καλῶς*, 'szépen'), de vannak olyanok is, amelyek *csak bizonyos meghatározott igei formákkal járhatnak együtt*: pl. a *χθές* ('tegnap') határozószót csak a múlt idővel (*praeteritum*) kapcsolatban használhatjuk. — De megmutatja éppen ez a fejtegetés azt is, hogy a görög nyelvi tudat némely kérdésben különbözött a miénktől. Az *ἄγω* ('vezetni') igének forma szerint *imperativusa* ez az alak: *ἄγε*. Mi azonban ezt inkább *indulatszónak* nevezzük, minthogy adott szövegösszefüggésben aligha fordíthatnánk másként, mint ezzel a magyar kifejezéssel: *Nosza!* vagy: *Rajta hát!* Dionüsziosz ezt határozószónak érzi és azt állítja: olyan határozószó ez, amely csak *imperativusszal* kapcsolható össze.

Fontos megállapítása az, hogy ige nélkül a határozószó nem lehet teljes mondat. Lényeges ez azért, mert görög nyelvhasználat szerint egy-egy adverbium (pl. *Κάλλιστα*, 'Nagyon helyes!') vagy indulatszó (pl. *φεῦ* vagy *ὀίμοι*, ('Pfuj!'; 'Óh jaj!')) úgy hatott, mintha egész mondat helyett álló fölkiáltás volna. A valóságban — mint a grammatikus hangsúlyozza — ezek mindig hozzájuk gondolt igékre vonatkoznak. Éppen így egy-egy igét helyettesít a *ναί* ('igen!') vagy *οὐχί* ('nem!') határozószó is.

A határozószók felosztása az induláskor nagyon egyszerűnek látszik. Dionüsziosz előbb mindössze két csoportot különböztet meg: (1) „egyszerűek”, pl. *πάλαι* ('régén'); és (2) „összetettek”: *πρόπαλαι* ('nagyon régen'). De aztán mégsem elégíti ki a szerzőt ez a szimpla kettéosztás, és rögtön ezután hosszadalmas felsorolásba kezd, nem kevesebb mint 26 (!) különféle határozószót nevezvén meg egymás után. Mint az egyik modern szerző ezzel kapcsolatban megjegyezte: ez a mániákus osztályozás már nem menthető sem a logika, sem a grammatika szempontjaival.

Elég lesz, ha ezzel a hosszadalmas felsorolással kapcsolatban mindössze két tényre hívjuk föl a figyelmet.

Az egyik az, hogy az időre vonatkozó határozószók két különböző néven szerepelnek a felsorolásban. Előbb úgy írja körül ezeket a szerző, mint: *ἐπιρῶματα χρόνου δηλωτικά*. Felsorolt példái ezúttal: *νῦν* ('most'), *τότε*

³² Flavius Sosipater Charisius (feltehetően i. sz. IV. század) írja *Ars grammatica* (kiad. H. Keil) című munkájában: „adverbium est pars orationis, quae adiecta verbo significationem eius explanat atque implet.”

'akkor') és *αὐθις* ('ismét'). Azután nem sokkal később ugyanezt a műfajt úgy jelöli meg, mint *τὰ καιροῦ παραστατικά*. Lényegében ez a név sem mond egyebet, mint a másik; példái ezúttal ilyenek: *σήμερον* ('ma'), *αὔριον* ('holnap'), *τόφρα* ('addig'). Igaz, megpróbálja úgy feltüntetni, mintha a két csoport különbsége abból állna, hogy az első *ἀλτἀλάνοσ* a b b, a másik pedig *κονκρέτα* b b. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a két név egyszerűen csak két különböző grammatikus iskola terminus technicusa ugyanarra a dologra.

Még feltűnőbb ennél, hogy Dionüsziosznál az *-ως* végű adverbium neve: *ἐπίρρημα μεσότητος*. Erre a névre ti. az ókori szerző egyáltalán nem tud elfogadható magyarázatot. Meggyőzőbb ennél az, amit a modern szerző, Steinthal kísérelt meg.³³ Ő ti. úgy gondolta, hogy Dionüsziosz nem értette már ezt a régi terminus technikust. Eredetileg *μεσότης* magának az adverbiumnak a neve lehetett. Később viszont a régi név azokra az *-ως* végű adverbiumokra korlátozódott, amelyeknek adverbium voltát legkorábban ismerték föl. Az ókori magyarázat is kiemeli, hogy ezek mind melléknévből képezett adverbiumok, és mint ilyenek valamilyen tulajdonsággal kapcsolatosak.

2.2.8. A kötőszó (*σύνδεσμος* = *coniunctio*)

Az antik nyelvleírás gyengéi leginkább ennek a szófajnak a tárgyalása során derülnek ki. A kötőszavak megértése ti. csak akkor lehetne alaposabb, ha a tárgyalás kidolgozott mondatтанból indulna ki. Az antik grammatika viszont inkább azt kérdezte — mint a többi szófajnál is: mit jelent a kötőszó maga? Minthogy pedig erre a kérdésre nem találtak kielégítő választ, rögtön utána felmerült a másik kérdés: egyáltalán jelent-e valamit a kötőszó, nem egyszerűen csak *hézagpótló*-e? — Ezt a föltevést többé-kevésbé elutasították ugyan,³⁴ de az a tény, hogy a kötőszók igazi szerepét mégsem sikerült tisztázniuk, inkább csak formálisan csoportokba sorolták őket, mutatja: az antik grammatikának, amely nem a mondat egységéből indult ki, hanem pusztán a *szót* állította érdeklődése középpontjába, itt el kellett akadnia.

Dionüsziosz meghatározása kb. így hangzik: a kötőszó összekapcsolja a gondolatot (*διάνοιαν*) és kitölti a kifejezésekben mutatkozó hiányt.³⁵ Ez után a definíció után a kötőszók felsorolását kapjuk:

(1) „kapcsolók” (*σμπλεκτικοί*): *μέν, δέ, τε, καί, ἀλλά, ἤμὲν, ἤδέ* stb. Ilyen kötőszókkal akárhány egymásután következő tag összefűzhető.

(2) „Elválasztó-összekapcsolók” (*διαζευκτικοί*), amelyek nemcsak összefűzik egymással a két dolgot, hanem el is választják őket egymástól: *ἢ, ἢτοι, ἢέ* stb.

(3) „Feltételesek” — ez a magyar megnevezés ugyan egyáltalán nem pontos fordítása az itt használt görög terminusnak; a görög szó ti. — *συναπτικοί* — aligha jelent többet: mint egyszerűen: 'összefűzők'. Hogy mégis „feltételes” kötőszókról lehet szó, azt inkább Dionüsziosz magya-

³³ Steinthal: *i. m.* 673.

³⁴ Steinthal: *i. m.* 672.

³⁵ *τὸ τῆς ἐρμηφείας κερηρὸς πληροῦσα.*

rázatából sejtjük, amely azt állítja: ezekben az esetekben nem vesszük ugyan bizonyosra valamely dolog meglétét, de megállapítjuk, hogy egy másikból következhet. Ilyen kötőszók: *ἐί, ἐίπερ* stb.³⁶

(4) „Következményesek”: *ἐπει, ἐίπερ* stb.

(5) „Megokolók”: *ἀιτιολογικοί* = *coniunctiones causales*; *ὄφρα, ἔνεκα*.

(6) „Bizonytalanok” — ilyen kötőszókat akkor használunk, amikor nem vagyunk bizonyosak állításunkban: *ἄρα, μῶν*.

(7) „Következtetéshez tartozó kötőszók” (*συλλογιστικά*). Mint a név is mutatja, ezt a fajta kötőszót a *szillogizmushoz* tartozónak érezték. A példa is, amin a szerző ennek használatát bemutatja, egy rövid szillogizmus: „Ha nappal van, világosság van. *Tehát csakugyan nappal van . . . εί ἡμέρα ἐστί, φῶς ἐστίν. ἡμέρα δέ γέ, ἐστίν . . .*”

(8) „Hiányt kitöltő kötőszók.” — Érdekes, hogy ezekkel kapcsolatban az antik grammatikus épp azt a régi felfogást igyekszik cáfolni, mintha a kötőszóknak — mint elnevezésük állítja — csakugyan nem volna egyéb szerepük, mint a hiány kitöltése. Éppen ellenkezőleg! Dionüsziosz azt állítja, hogy természetesen ezek a kötőszók is messzemenően befolyásolják a mondanivaló értelmét, egyáltalán n e m „henye töltelékszavak”.

A szófajok jellemzésével Dionüsziosz Thrax befejezi a nyelv leírásának vázlatát. Szintaxisra nála nem kerül sor. Ilyent csak Apolloniosz Düszkolosz kísérelt meg később. De még ez sem volt *mondattan* a szó igazi értelmében. Mert igaz ugyan, hogy az antik grammatika a logikával párhuzamosan kezdett kibontakozni, de az antik nyelvtan nem a mondatból, hanem a *szóól* indult ki. A szintaxis csak a szavak összefüggésével, a szófajok használatával, esetek, igeidők stb. kezelésével foglalkozik. Nem is használ a régiek szintaxisa olyan fogalmakat, mint, *alany, tárgy, állítmány, attributum* stb. — Lényeges *mondattani* megállapításuk mindössze egy volt: a mondat gerince egy *ige* és egy *névszó* összekapcsolása; e kettőn kívül a többi csak *bővítmény*.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Matematikai Kutató Intézete,
Budapest*

Irodalom

Gudeman, A., Grammatik (cikk): Pauly-Wissoowa: *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft* VII, 1780—1811 (1912).

Uő: *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*. 2. kiadás. 1909.

Hilgard, A.: *Scholia in Dionysii Thracis Artem Grammaticam*. Lipse, 1901.

Lersche, L.: *Die Sprachphilosophie der Alten*. Bonn, 1841.

Müller, F.: *De veterum imprimis Romanorum studiis etymologicis*. Utrecht, 1910.

Reitzenstein, R.: *Geschichte der griechischen Etymologie*. Lipse, 1897.

Schmid, W.: *Philologus* 69 (1910) 440 skk.

Schmidt, O. R.: *De stoicorum grammatica*. Halle, 1839.

Steinthal, H.: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin, 1863.

Wackernagel, J.: *Die griechische Sprache*. Willamowitz-Moellendorff, U. v., Wackernagel, J.—Leo, Fr. Norden, E.—Skutsch, F.: *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache*. Berlin—Lipese, 1905. (A *Die Kultur der Gegenwart* című sorozatban.)

³⁶ Steinthal: *i. m.* 687.